

‘Deradicalisering’

Wetenschappelijke inzichten
voor een Vlaams beleid

Lore Colaert (red.)

vlaams
vredesinstituut

‘Deradicalisering’

Wetenschappelijke inzichten
voor een Vlaams beleid

LORE COLAERT (RED.)

Colofon

'Deradicalisering'. Wetenschappelijke inzichten voor een Vlaams beleid

© Vlaams Vredesinstituut, Brussel, 4 juli 2017

ISBN 9789078864868

REDACTIE

Lore Colaert

EINDREDACTIE

Els Roger

TAALREDACTIE ENGELS

Juleen Eichinger

VERTALING ENGELSE HOOFDSTUKKEN

Production nv

FOTO COVER

© Jimmy Kets

LAYOUT

Karakters

DRUK

Artoos

Verantwoordelijk uitgever: Tomas Baum, Leuvenseweg 86, 1000 Brussel

Met dank aan redactiecomité: Christophe Busch, Rik Coolsaet & Maarten Van Alstein

DISCLAIMER

Hoewel het Vlaams Vredesinstituut uiterste zorgvuldigheid heeft betracht bij de redactie van dit document, kan het niet aansprakelijk worden geacht of gesteld voor mogelijke vergissingen of onvolledigheden. Tevens wordt geen enkele vorm van aansprakelijkheid aanvaard voor enig gebruik dat een lezer van dit document maakt.

Evaluatie van de bestrijding van gewelddadig extremisme

AMY-JANE GIELEN¹

Inleiding

Europa wordt in toenemende mate geconfronteerd met gewelddadig extremisme. Verschillende lidstaten hebben de strafwetgeving aangevuld om de bevoegdheden van politie en inlichtingendiensten uit te breiden en beter informatie te delen. Men beseft echter ook dat harde maatregelen op zichzelf niet volstaan en dat aanvullende, alternatieve benaderingen noodzakelijk zijn om gewelddadig extremisme tegen te gaan. CVE (*Countering Violent Extremism* of de bestrijding van gewelddadig extremisme) is de verzamelterm voor ‘zachtere’ beleidsmaatregelen. In Europa krijgen maatregelen vorm zoals vormingen voor jongeren, training voor eerste-lijnswerkers, het betrekken van gemeenschappen, counternarratieven, maar ook maatregelen als deradicalisering en *disengagement*.² De implementatie van CVE-programma's en -interventies is snel gegaan, maar de evaluatie van hun effectiviteit blijft zeer beperkt.³

Dit hoofdstuk begint met een bespreking van de moeilijkheden waarmee de evaluatie van CVE gepaard gaat, waarbij vooral het brede spectrum van CVE wordt aangehaald. Vervolgens bespreken we meerdere evaluatiemethoden en geven we ook enkele concrete voorbeelden van studies die deze methoden op CVE hebben toegepast. Elke methode heeft haar sterke en zwakke punten. Dit hoofdstuk geeft suggesties over hoe je CVE-programma's en de resultaten ervan kan evalueren. We besluiten met een checklist voor beleidsmakers en praktijkdeskundigen die een CVE-evaluatie willen realiseren.

Wat is countering violent extremism (CVE)?

Omdat CVE zo'n breed concept is, maken academici in het CVE-domein gebruik van een classificatie die drie vormen van preventie onderscheidt: primaire, secundaire en tertiaire preventie.⁴ Een dergelijk classificatiesysteem komt uit de gezondheidszorg⁵ en wordt vandaag nog gebruikt in de criminologie, met name in de criminaliteits- en geweldpreventie.⁶ Het uitgangspunt van een preventieve aanpak is een focus op de oorzaak van de aandoening, het misdrijf of het gewelddadige extremisme in plaats van op de gevolgen. De aanpak heeft tot doel de risicofactoren die tot ziekte, misdaad, of gewelddadig extremisme kunnen leiden te beperken en de beschermingsfactoren te versterken. Toegepast op CVE ziet dat classificatiesysteem voor preventie er als volgt uit:⁷

▶ **Primaire preventie:** omvat brede preventieactiviteiten gericht op het wegnemen van de voedingsbodem en de grondoorzaken voor gewelddadig extremisme, en op versterking van beschermingsfactoren. Dit gebeurt meestal via groepsactiviteiten (vaak via het onderwijs), gericht op burgerschap, weerbaarheid, positieve identiteitsvorming, het betrekken van gemeenschappen enz.

▶ **Secundaire preventie:** is meer individueel gericht, met een focus op kwetsbare individuen en individuen die al in een radicaliseringsproces verwickeld zijn maar geen strafbare feiten hebben gepleegd, zoals mensen die overwegen naar Syrië te reizen om zich bij IS aan te sluiten. Interventies in deze fase zijn gericht op extremistische *opvattingen* en risicofactoren, en op het voorkomen dat ze tot radicaal *gedrag* (zoals gewelddadig extremisme) leiden. Deze vorm van preventie gebeurt vaak op maat van het individu in kwestie. Vaak wordt in deze fase gebruikgemaakt van mentoring, in combinatie met interventies om de sociale context van het individu te beïnvloeden, zoals familie-ondersteuning en/of een alternatief netwerk zoeken. Dit vereist dus *multi-agency* samenwerking (samenwerking tussen verschillende partners). Voor dit type preventiewerk is het ook essentieel dat eerstelijnswerkers goed opgeleid zijn om kwetsbare individuen te herkennen.

▶ **Tertiaire preventie:** de nadruk bij tertiaire preventie ligt eveneens op het individu, maar hier gaat het om personen die al tot *gewelddadig* extremisme zijn overgegaan, zoals *foreign fighters*; er worden dus (curatieve) vormen van interventie toegepast. Het ultieme doel van tertiaire preventie is het individu te overtuigen om het gewelddadig extremisme vaarwel te zeggen. Dat kan via verschillende methoden en met verschillende doeleinden worden bewerkstelligd. *Herintegratie* en rehabilitatie focussen meestal op het bereiken van een 'normaal leven' via opleiding of werk. *Disengagement* richt zich op het veranderen van het

extremistische gedrag en streeft naar het staken van het geweld. *Deradicalisering* is gericht op het wijzigen van extremistische overtuigingen en het verwerpen van de gewelddadige extremistische ideologie. Disengagement en deradicalisering worden vaak georganiseerd via exitprogramma's. Exitprogramma's worden op maat ontworpen en omvatten meerdere interventies, zoals mentoring, praktische en sociaaleconomische ondersteuning, ideologische/religieuze counseling, gezinsondersteuning, psychologische ondersteuning en het scheppen van een alternatief sociaal netwerk.

Uitdagingen bij de evaluatie van CVE

Onderzoekers wijzen op meerdere problemen bij de evaluatie van CVE-programma's.⁸ Allereerst is er discussie over de aard van het probleem. Er is geen consensus over definities van radicalisering en gewelddadig extremisme, en ook niet over de oorzaken van (gewelddadig) extremisme. Academics zijn het erover eens dat er meestal sprake is van een samenspel van grondoorzaken (politiek, cultureel, economisch), netwerkdynamieken, triggergebeurtenissen, relatieve deprivatie en persoonlijke factoren.⁹ Het is echter niet duidelijk hoe die factoren elkaar beïnvloeden en op welk punt een extremistische attitude omslaat in (gewelddadig) extremistisch gedrag.

Ten tweede zijn de doelstellingen van CVE divers, aangezien CVE varieert van primaire preventie, zoals educatieve programma's om jongeren weerbaar te maken tegen extremistische attitudes, tot tertiaire programma's zoals deradicalisering of *disengagement* van gewelddadige extremistische individuen.

Ten derde is er de vraag: hoe meten we succes? We kunnen het succes van preventieve inspanningen namelijk niet afleiden uit het uitblijven van terroristische aanslagen in steden of landen. Omgekeerd betekent het feit dat in een bepaald land een aanslag wordt gepleegd, niet dat de CVE-strategie van dat land heeft gefaald. Bijkomende

problemen met het meten van succes zijn het gebrek aan gerandomiseerde controlegroepen, geen of beperkte toegang tot het doelpubliek, en het ontbreken van een duidelijke doelstelling bij CVE-maatregelen. Meten we het stopzetten van geweld-

Metten we het stopzetten van gewelddadig gedrag, bijvoorbeeld in het geval van gewelddadige extremististen? Of gaat het om een verandering van attitudes bij geradicaliseerde individuen, of het voorkomen van zulke attitudes, bijvoorbeeld in een onderwijscontext?

dadig gedrag, bijvoorbeeld in het geval van gewelddadige extremisten? Of gaat het om een verandering van attitudes bij geradicaliseerde individuen, of het voorkomen van zulke attitudes, bijvoorbeeld in een onderwijscontext? Ook de context is van belang bij de evaluatie van CVE-programma's. Wat in de ene Europese stad of wijk werkt, heeft in een andere context mogelijk geen effect. Daarnaast hebben ook de politieke context en de timing van CVE-programma's een impact op hun effectiviteit. Wanneer een gemeenschapsgericht programma net na een terreuraanslag wordt gelanceerd terwijl politici verkondigen dat 'we in oorlog zijn', zullen de resultaten anders zijn dan wanneer een dergelijk programma in 'vredestijd' wordt gestart. Bovengenoemde uitdagingen doen de vraag rijzen hoe we de preventie van gewelddadig extremisme kunnen evalueren.

Evaluatie van de bestrijding van gewelddadig extremisme

Er zijn verschillende soorten evaluaties mogelijk: pragmatische evaluatie, programma-evaluatie, gebruiksgesichte evaluatie, procesevaluatie, theoriegestuurde evaluatie, evaluatie van het effect enz. We bespreken de voor- en nadelen van deze verschillende types.¹⁰

Effectiviteitsevaluatie

De resultaten van een programma of interventie vormen het voorwerp van een effectiviteitsevaluatie. Die evaluatie tracht te bepalen of het programma zijn doelstellingen heeft bereikt. Effectiviteitsevaluatie is ruwweg in twee groepen te verdelen. Positivisten zijn voorstanders van kwantitatieve methoden waarin gerandomiseerd onderzoek met controlegroepen vaak als de hoogste standaard voor evaluatie wordt beschouwd. (Quasi-)experimentele evaluatie verdeelt de doelgroep van een interventie (willekeurig) over een experimentele groep (waarop de interventie wordt toegepast) en een controlegroep (zonder interventie of met een placebo).¹¹ Het voordeel van (quasi-)experimentele effectiviteitsevaluatie is dat het causaal verband tussen de interventie en de gemeten impact kan worden vastgesteld.

CVE wordt echter niet in een geïsoleerde klinische omgeving toegepast, maar binnen een sociale context. Gewelddadig extremisme op zich is een sociaal fenomeen én CVE-programma's worden beïnvloed door en zijn afhankelijk van de sociale context waarin ze worden geïmplementeerd. Die beïnvloeding gebeurt op verschillende niveaus. Op macroniveau bijvoorbeeld kunnen militaire interventies

in het buitenland een negatieve impact hebben op CVE-interventies in eigen land; ook zullen programma's gericht op de preventie van uitsluiting en vervreemding tot andere resultaten leiden in landen waar een extreemrechtse partij de verkiezingen heeft gewonnen. Op microniveau kan gezinsondersteuning een invloed hebben op het radicaliseringsproces van een individu – zowel in positieve als negatieve zin.

Om deze contextuele factoren mee te nemen, kan gebruik worden gemaakt van kwalitatieve methoden voor effectiviteitsevaluatie, ook bekend als interpretivistische of constructivistische methoden. Interpretivisten benadrukken de rol van de context, en verzamelen vaak gegevens via interviews en observatie.¹² Deze evaluatiemethode beoogt een zeer gedetailleerde beschrijving van een specifieke interventie. Haar sterkte – de focus op de context – wordt ook als haar grootste nadeel gezien. Een evaluatie op basis van kwalitatieve methoden kan namelijk geen causale verbanden aantonen en kan geen uitspraken doen over de effectiviteit in andere contexten. Dus wat in de ene Europese stad of wijk werkt, heeft in een andere context mogelijk geen effect.

In het domein van CVE is geen gerandomiseerd onderzoek met controlegroepen uitgevoerd. Er is alleen een quasi-experimentele studie gebeurd over het effect van radioprogramma's als onderdeel van een CVE-strategie die de Verenigde Staten in Kenia, Tsjaad en Niger hebben gevoerd.¹³ Uit deze studie kwam net het belang van context naar voren. De landen waar de radioprogramma's werden geëvalueerd, zijn Afrikaanse landen waar relatief grote delen van de bevolking naar de radio luisteren en geen toegang hebben tot andere communicatiemiddelen zoals het internet.¹⁴ Hoewel de studie uitwees dat de radioprogramma's een positieve impact hadden op CVE, kunnen we uit dit resultaat niet afleiden dat radioprogramma's een 'goede praktijk' zijn voor de bestrijding van gewelddadig extremisme in het algemeen en in gedigitaliseerde (westerse) landen in het bijzonder.

Niet-(quasi-)experimentele, kwantitatieve methoden zijn wel al gebruikt om CVE-programma's in een Europese context te evalueren. Allard Feddes en Bertjan Doosje onderzochten bijvoorbeeld een Nederlands programma voor weerbaarheidstraining genaamd Diamant, dat poogt radicalisering te voorkomen. De Diamant-training omvat drie modules die een periode van drie maanden bestrijken. Ze zijn gericht op de omgang met een dubbele identiteit, interculturele morele oordelen en intercultureel conflictmanagement. In totaal namen 46 mannelijke en vrouwelijke moslimadolescenten en jongvolwassenen met een migratieachtergrond deel. Het project werd onderzocht met een kwantitatieve longitudinale evaluatie, vertrekkend van hypothesen op basis van theorieën over eigenwaarde en *agency*. De studie wees uit dat de Diamant-weerbaarheidstraining de *agency* sterk deed toenemen en ook het zelfvertrouwen, de empathie en het vermogen tot multiperspectiviteit

verbeterde. De onderzoeksgegevens bevestigden dat de training gewelddadige radicalisering tegenging, aangezien de attitudes tegenover ideologisch geweld en de eigen gewelddadige intenties van de deelnemers na verloop van tijd aanzienlijk veranderden en afnamen. Daarnaast kwam ook wel een onbedoeld negatief gevolg naar boven: uit de gegevens bleek een marginaal significante toename van narcisme. Longitudinale analyses tonen aan dat empathie een belangrijke rol speelt in de afname van steun voor ideologisch geweld.

Weerbaarheidstraining lijkt dus een veelbelovend middel om gewelddadige radicalisering tegen te gaan. Evaluaties kunnen iets zeggen over het effect, maar ze zijn meestal niet in staat de duurzaamheid van dat effect of het langetermijneffect te beoordelen. De longitudinale evaluatie van Feddes en Doosje is daarom uniek. Het doelpubliek van deze training bestond uit individuen die ‘mogelijk kwetsbaar waren voor radicalisering’. Ze behoorden niet tot een extremistische organisatie, maar waren meestal voortijdige schoolverlaters of werklozen van Marokkaanse afkomst. Of de Diamant-training ook effectief is voor de deradicalisering van gewelddadige extremisten moet nog onderzocht worden. De onderzoekers benadrukken daarom het belang van de implementatie en evaluatie van de training in verschillende contexten.¹⁵ Samengevat leert deze evaluatie ons dat de Diamant-training veelbelovende resultaten biedt voor kwetsbare groepen, maar het onderzoek kan geen conclusies trekken over de effectiviteit van de training voor secundaire en tertiaire preventie en of de training gewelddadige extremisten kan deradicaliseren of *disengagen*.

Een voorbeeld van een interpretatieve effectiviteitsevaluatie is die van Kundnani. Hij evalueerde de Britse *Prevent*-strategie, die vooral poogde gemeenschappen te betrekken. Voor de evaluatie werden interviews en rondetafelgesprekken gebruikt.¹⁶ Daaruit bleek dat het betrekken van gemeenschappen in het VK heeft geleid tot een selectieve benadering en stigmatisering van moslimgemeenschappen en tot polarisatie. Deze contraproductieve resultaten in het VK betekenen echter niet automatisch dat andere Europese landen geen gemeenschapsgerichte programma's zouden mogen toepassen als onderdeel van hun CVE-programma. Deze studie moet eerder worden gezien als een oproep tot meer onderzoek naar het betrekken van gemeenschappen; bij voorkeur vergelijkend onderzoek dat verschillende programma's in verschillende Europese contexten bekijkt en de relevante randvoorwaarden voor (on)succesvolle gemeenschapsgerichte programma's belicht.

Pragmatische evaluatie

Een andere evaluatiemethode is de pragmatische evaluatie. Voorstanders van die evaluatievorm stellen dat evaluatie gericht moet zijn op de noden van de programmamakers en de stakeholders. Volgens hen moet een evaluatie niet aan academische onderzoeksstandaarden beantwoorden, maar moet ze de nuttigste informatie leveren die in de gegeven politieke omstandigheden, binnen de beperkingen van het programma en met de beschikbare middelen, haalbaar is.¹⁷ Een dergelijke aanpak heeft het risico dat er blinde vlekken ontstaan, aangezien degenen die de evaluatie betalen, ze ook in een bepaalde richting kunnen sturen. Bijgevolg heeft deze vorm van evaluatie sterk de neiging zich tot een technisch analytisch discours te beperken: 'Behaalt het programma of de interventie zijn doelstellingen?' Er is weinig of geen ruimte voor meer contextuele en maatschappelijke vragen, zoals: 'Zijn de programmadoelstellingen wel de juiste en rechtvaardige doelstellingen?'

In het domein van CVE zijn Horgan & Braddock voorstanders van de pragmatische evaluatiemethode. Zij stellen de *Multi Attribute Utility Technology* (MAUT) voor als het meest geschikte evaluatiemodel voor dit domein, aangezien het stakeholders betreft in de *ontwikkelingsfase* van een programma, in plaats van het slechts *achteraf* te evalueren. Zo wordt aan meerdere betrokkenen tegemoet gekomen.¹⁸ Williams & Kleinman stellen een gelijkaardige evaluatiemethode voor: een gebruiksgerichte evaluatie. Net als in de MAUT-methode krijgen ook in dit type evaluatie de stakeholders een belangrijke rol toebedeeld. Williams & Kleinman stellen dat evaluatieonderzoek niet moet draaien om de vraag 'of het programma werkt', maar moet vragen 'voor wie werkt het programma het beste (of slechtst)', en daarna de stakeholders moet laten beslissen, wat de kern is van pragmatische evaluatie. Stakeholders zijn degenen die de bevindingen van de evaluatie zullen gebruiken, degenen die het initiatief steunen of draaiende houden of degenen op wie de activiteiten of de evaluatieresultaten van het initiatief een impact hebben.¹⁹

Williams et al. hebben recent een evaluatie van een CVE-programma in de VS gerealiseerd. Ze evalueerden de *World Organization for Resource Development and Education* (WORDE), een door moslims geleide middenveldorganisatie in de Verenigde Staten. Dit CVE-programma bestaat uit drie pijlers: (1) gemeenschapseducatie; (2) islamitische training voor samenwerkingsverbanden tussen ordehandhavings- en sociale diensten; (3) vrijwilligerswerk en multicultureel beleid. Volgens de onderzoekers is dit het eerste *evidence-based* CVE-programma in de VS en heeft het potentieel om effectief te zijn in andere Amerikaanse steden.²⁰ De resultaten zijn veelbelovend, maar de onderzoekers geven aan dat meer onderzoek nodig is om echt in te schatten of het programma ook in andere steden kan werken.²¹

Theoriegestuurde evaluatie

Een andere methode om bestaande programma's empirisch te evalueren met kwalitatieve en/of kwantitatieve methoden of met een stakeholderbevraging is de theoriegestuurde evaluatie. Deze evaluatiemethode focust op de 'theory of change' achter een interventie of programma, waarbij gekeken wordt hoe en waarom een bepaalde interventie tot het gewenste resultaat leidt. Deze methode kan zeer nuttig zijn om het potentieel van een programma of interventie te beoordelen.

Lub paste deze methode toe om de potentiële effectiviteit van CVE-interventies te bekijken. Hij gebruikte hiervoor meta-evaluaties van de effectiviteit van interventies in andere domeinen (zoals criminaliteit en drugs/alcohol). Hij onderscheidt de volgende soorten interventies in CVE:

- ▼ Sociaalecologische interventies: multidisciplinaire interventies bij individuen binnen hun sociale context, rekening houdend met het samenspel tussen individuele, relationele, gemeenschaps- en maatschappelijke factoren.
- ▼ *Peer mediation*: jongeren uit de doelgroep worden getraind om andere jongeren te leren spanningen tussen verschillende groepen te beperken.
- ▼ Versterking van het zelfvertrouwen: gericht op het 'empoweren' van kwetsbare jongeren met individuele counselingprogramma's en weerbaarheidstraining in groep.
- ▼ Contactinterventies tussen groepen: gericht op meer tolerantie tussen jongeren met verschillende etnische achtergronden, religies of subculturen.

Lub besluit in zijn onderzoek dat veel CVE-programma's en -interventies in Europa een solide wetenschappelijke basis missen.

Lub besluit in zijn onderzoek naar de wetenschappelijke basis voor de *theory of change* van CVE-programma's en -interventies in Europa dat vele ervan een solide wetenschappelijke basis missen. De wetenschappelijke basis voor *peer mediation* en verbetering van het zelfvertrouwen is zwak, en die voor de sociaalecologische benadering beperkt. Contact tussen groepen resulteert meestal in een afname van de vooroordelen over andere groepen, maar het gemeten effect is meestal klein en er is geen bewijs van impact op lange termijn.

Een sterk punt van Lubs benadering is dat ze inzicht biedt in welke CVE-interventies en -programma's zouden kunnen werken zonder dat een daadwerkelijke evaluatie nodig is. Lub wijst zelf echter op enkele problemen met deze evaluatiemethode. Wat in theorie werkt, heeft in de praktijk niet altijd succes. De daadwerkelijke effectiviteit van een interventie of programma is namelijk afhankelijk van sociale, politieke en administratieve beperkingen en contextuele factoren. Een theoriegestuurde benadering van CVE-interventies en -programma's levert dus geloofwaardige hypothesen op voor wat wel of niet werkt, maar biedt geen definitieve antwoorden. Er zijn altijd empirische tests nodig die rekening houden met de sociopolitieke en contextuele factoren.²²

Procesevaluatie

Een procesevaluatie kijkt niet naar de impact of het resultaat, maar naar de *output*. Een procesevaluatie draait om het implementatieproces en onderzoekt of de interventie volgens plan is uitgevoerd. Dit type evaluatie beantwoordt vragen vanuit het perspectief van projectmanagement. Bijvoorbeeld: hoeveel workshops werden er georganiseerd, bereikte de workshop het doelpubliek, enz.? Een procesevaluatie kan dus geen uitspraken doen over de (causale) effectiviteit van een interventie, maar ze biedt wel waardevolle informatie over de output en over de randvoorwaarden van een interventie.

In het CVE-domein werden meerdere proces-evaluaties uitgevoerd, waaronder een evaluatie door het UK Youth Justice Board van jeugdrechtsprogramma's ter preventie van gewelddadig extremisme.²³ Ook Schuurman & Bakker realiseerden een procesevaluatie binnen Reclassering Nederland. Dit was een kleinschalige procesevaluatie van de herintegratie van gewelddadige extremisten die hun gevangenisstraf hebben uitgezeten.

Deze studie kan geen harde conclusies trekken over de impact van het werk van de reclasseringsdienst op het vlak van tertiaire preventie. Toch is de evaluatie bijzonder nuttig om cruciale randvoorwaarden in beeld te brengen die de effectiviteit van een exitprogramma beïnvloeden. Relevante randvoorwaarden zijn: ondersteuning voor reclasseringsmedewerkers vanuit het management en een goede samenwerking met andere stakeholders, zoals gemeenten. De studie legde ook meningsverschillen bloot onder de stakeholders over de *theory of change* en het programma. Bij de Nederlandse reclasseringsdiensten leidde dit tot een te sterke

Relevante randvoorwaarden zijn: ondersteuning voor reclasseringsmedewerkers vanuit het management, en een goede samenwerking met andere stakeholders, zoals gemeenten.

focus op gedragsaspecten (*disengagement*) in plaats van cognitieve interventies. Dit had ook implicaties voor het uiteindelijke doel van het programma, aangezien gedragsinterventies alleen tot *disengagement* kunnen leiden en niet tot deradicalisering.²⁴

Realistische evaluatie

Uit de bovenstaande bespreking van evaluatiemethoden komt naar voren dat evaluaties rekening moeten houden met contextfactoren en theorieën die aan de basis liggen van het programma of de interventie. Dit is de essentie van de realistische evaluatiemethode, ontwikkeld door Pawson & Tilley. Zij laten de epistemologische strijd tussen de positivistische en de interpretivistische benadering achter zich en pleiten voor realisme als insteek voor de evaluatie van sociale programma's.²⁵ Realistische evaluatie wil licht werpen op de combinatie van mechanismen en contexten die leidt tot resultaatpatronen, ook bekend als context-mechanisme-resultaat-patroonconfiguraties (*context-mechanism-outcome*, C-M-O). Ze toont hoe programma's mechanismen activeren, bij wie en onder welke omstandigheden dat gebeurt en hoe ze daardoor verandering realiseren. Realistische evaluatie draait dus om de vraag: 'wat werkt, voor wie, onder welke omstandigheden en hoe?'²⁶ Ze vertrekt van theorie over hoe mechanismen zich tot bepaalde contexten verhouden en hoe ze kunnen worden gecombineerd om bepaalde resultaten te bereiken. Daarna volgt de ontwikkeling van hypothesen. Deze hypothesen moeten worden gebaseerd op de vraag naar wat *mogelijk* werkt, voor wie, onder welke omstandigheden en hoe. De derde stap in dit evaluatieproces draait om observaties. Realistische evaluatie gebruikt meerdere methoden voor gegevensverzameling en analyse. Het hoofddoel is het ontwikkelen en testen van C-M-O-configuraties.²⁷ Het resultaat van realistische evaluatie is 'programmaspecificatie': "programma's werken slechts (hebben slechts succesvolle 'resultaten') voor zover ze voor groepen de juiste ideeën en opportuniteiten ('mechanismen') creëren binnen de juiste maatschappelijke en culturele omstandigheden ('contexten')."²⁸

In het domein van CVE gebruik ik de realistische evaluatiemethode voor de ontwikkeling van hypothesen over wat in het kader van ondersteuning van families van *foreign fighters* mogelijk werkt, voor wie en hoe.²⁹ Een telefonische hotline bijvoorbeeld is een eenvoudig bereikbaar contactpunt voor gezinsleden van risico-individen (C1) of geradicaliseerde jongeren (C2). Zij kunnen er vragen stellen over de (mogelijke) radicalisering van hun gezinslid (M1) om radicalisering (O1) of een vertrek (O2) te voorkomen. Daarnaast is een telefonische hotline ter preventie van radicalisering (O1) of afreizen (O2) binnen de gemeenschap mogelijk toegankelijker voor gezinsleden van risico-individen (C1) of geradicaliseerde jongeren

(C2) bij wie taal- (C3) of culturele barrières zoals schaamte (C4) een rol spelen.³⁰ Veldhuis heeft iets vergelijkbaars gedaan voor herintegratieprogramma's voor terreurplegers.³¹

Realistische evaluatie wordt gebruikt om een specifiek(e) interventie of programma te evalueren. Om bestaande CVE-evaluaties te synthetiseren kan een realistische *review* gedaan worden. Voor mijn doctoraatsonderzoek heb ik de realistische *reviewmethode* toegepast om 73 CVE-evaluaties te synthetiseren. De methoden voor deze evaluaties varieerden – quasi-experimenteel, theoretisch, kwalitatief enz. – en waren gericht op verschillende vormen van interventie binnen het bredere CVE-spectrum – zoals educatieve CVE-programma's, maar ook deradicaliserings- en *disengagement*-interventies. Het verschil tussen een realistische *review* en een traditionele (systematische) *review* is dat de traditionele vaak wordt gepresenteerd in een matrix met een gemiddelde effectgrootte en een oordeel over de kwaliteit van de evaluatie. De realistische *review* synthetiseert bestaande CVE-evaluaties zonder een hiërarchie aan te brengen in de evaluatiemethoden die in de studies worden gebruikt. Het aanbrengen van een hiërarchie in de CVE-evaluaties levert dan ook geen toegevoegde waarde op, aangezien de meeste CVE-studies niet onderling vergelijkbaar zijn omdat de (beperkte) evaluaties betrekking hebben op verschillende CVE-interventies en -programma's. Deze methode wil in plaats daarvan de relevante contexten, mechanismen en resultaten belichten om de verkennende vraag te beantwoorden: 'wat werkt, voor wie, in welke context en hoe?' Mijn realistische *review* laat zien dat CVE een overkoepelende term is voor tal van verschillende interventies en programma's en helpt ons om meer inzicht te verwerven in wat CVE precies inhoudt. Dit levert ook enkele ideeën op over relevante contexten en mechanismen in verschillende CVE-interventies, zoals gezinsondersteuning, exitprogramma's, weerbaarheidsprogramma's, en in CVE-programma's in het algemeen. De gedachte achter dit overzicht is dat het de theorievorming van toekomstige (realistische) evaluaties kan helpen, en dat het beleidsmakers en praktijkmensen kan helpen om in te schatten wat (niet) werkt, in welke context en hoe, al tijdens het ontwikkelen van CVE-beleid.³²

Zoals alle evaluatiemethoden hebben ook de realistische evaluatie en realistische *review* hun zwakke punten. Vanwege de sterke nadruk op (hypothetische) theorievorming, is het noodzakelijk dat de uitvoerders van realistische evaluatie over een gedegen achtergrondkennis beschikken en op de hoogte blijven van de zich zeer snel ontwikkelende CVE-literatuur.

Succes meten – resultaatsindicatoren

Zoals eerder besproken is het meten van impact een van de moeilijkste aspecten van CVE-evaluatie. Idealiter gaat een nulmeting of *ex ante* evaluatie vooraf aan de implementatie van het CVE-programma of de CVE-interventie, maar dat vereist een idee van welk resultaat men wil meten en hoe dat moet gebeuren. Het is niet eenvoudig om indicatoren te formuleren die beoordelen of (gewelddadig) extremisme met succes is tegengegaan of voorkomen.

Door deze vragenlijst in een *ex ante* en *ex post* evaluatie te gebruiken, krijgt men een antwoord op de vraag of de CVE-interventie of het CVE-programma een wijziging in de radicale overtuigingen tot stand heeft gebracht.

Ik stel voor om meerdere bestaande vragenlijsten, schalen en kaders te gebruiken om resultaatsindicatoren op te stellen.³³ Voor een analyse van risicobeoordelingsschalen en –kaders verwijs ik naar het hoofdstuk van Allard Feddes in deze bundel. Een voorbeeld is de vragenlijst voor ‘radicale overtuigingen’ van Doosje et al., waarin persoonlijke onzekerheid, gepercipieerd onrecht en groepsbedreigende factoren belangrijke factoren zijn voor een radicaal geloofssysteem. Deze onder-

zoekers stellen dat radicale overtuigingen de attitudes ten opzichte van geweld voorspellen, wat op zich weer een bepalende factor is voor de gewelddadige intenties van een individu.³⁴ Door deze vragenlijst in een *ex ante* en *ex post* evaluatie te gebruiken, krijgt men een antwoord op de vraag of de CVE-interventie of het CVE-programma een wijziging in de radicale overtuigingen tot stand heeft gebracht. Als alternatief kunnen psychometrische schalen relevant zijn om wijzigingen in radicale en/of extremistische overtuigingen en intenties te meten – bijvoorbeeld de *Revised Religious Fundamentalism Scale*,³⁵ die bedoeld is als indicator voor fundamentalisme, of de *Violent Extremist Risk Assessment (VERA) Tool*, die ontworpen is om de risicograad op ‘gewelddadig politiek extremisme’ te beoordelen bij personen met een geschiedenis van extremistisch geweld of een veroordeling voor terrorisme-gerelateerde feiten.³⁶ Voor primaire preventieprojecten kan men ook naar schalen en kaders kijken die binnen andere domeinen zijn ontwikkeld. Een voorbeeld is de *Child and Youth Resilience Measure (CYRM) Tool*, die de beschermingsfactoren (individueel, relationeel, op vlak van de gemeenschap en cultureel) meet voor jongeren van 12 tot 23 jaar die hun weerbaarheid kunnen versterken.³⁷

Evaluaties op basis van kwalitatieve gegevens kunnen resultaten beoordelen door te leren uit andere soorten programma's. Uit de evaluatie van vredesopbouwprojecten leerde ik bijvoorbeeld om naar veranderingen in attitude, gedrag en context te kijken. Dit kan ook in de CVE-context worden toegepast. Educatieve programma's

bijvoorbeeld pogen weerbaarheid tegen extremistische vertogen te versterken door het zelfvertrouwen op te krikken, de burgerrechten en -waarden te promoten en discussie en dialoog te stimuleren. Bij de evaluatie van die programma's moeten we niet alleen kijken of bepaalde attitudes ten opzichte van extremistische vertogen zijn veranderd, maar moeten we ook beoordelen of dat tot gedragsverandering leidt (bijvoorbeeld door meer contacten met mensen in de 'out-group') en of dat op zijn beurt leidt tot veranderingen in de context, bijvoorbeeld door minder spanningen tussen groepen in een specifieke stadswijk.³⁸

Bij de evaluatie van die programma's moeten we niet alleen kijken of bepaalde attitudes ten opzichte van extremistische ideeën zijn veranderd, maar moeten we ook beoordelen of dat tot gedragsverandering leidt (bijvoorbeeld door meer contacten met mensen in de 'out-group') en of dat op zijn beurt leidt tot veranderingen in de context, bijvoorbeeld tot minder spanningen tussen groepen in een stadswijk.

Om tertiaire preventieprojecten te beoordelen, kan worden gebruikgemaakt van het pro-integratiemodel dat Barelle ontwikkelde om de mate van 'disengagement' te beoordelen. Dit kan bijzonder relevant zijn voor exitprogramma's. Zij identificeert vijf verschillende domeinen waarbinnen zich drie niveaus van (dis)engagement kunnen voordoen. Het maximale resultaat is: (1) positieve sociale betrokkenheid (disengagement), wat betekent dat er positieve familierelaties zijn (positieve sociale relaties); (2) het vermogen om persoonlijke problemen aan te pakken en om te functioneren in de samenleving, bijvoorbeeld door werk, opleiding (positieve coping); (3) identificeert zich niet meer met de extremistische groep (identiteit); (4) hanteert waarschijnlijk geen gewelddadige extremistische standpunten meer (ideologie); (5) vindt gewelddadige en illegale methoden niet meer legitiem (actiegerichtheid).³⁹ Dit model kan ook worden gebruikt als beoordelingshulpmiddel (*ex ante*) om de mate van betrokkenheid in gewelddadige extremistische netwerken in te schatten.

Conclusie en aanbevelingen

De grootste leemte in het CVE-onderzoek is het gebrek aan evaluaties. In dit hoofdstuk legden we uit waarom deze evaluaties ontbreken en stelden we diverse evaluatiemethoden voor die in het domein CVE kunnen worden toegepast. Elke methode heeft haar voor- en nadelen. We moeten niet langer theoretisch discussiëren over hoe CVE-evaluatie al dan niet moet gebeuren; we moeten nu aan de slag. Daartoe moeten beleidsmakers en praktijkwerkers in een veel vroeger stadium nadenken

over evaluatie: vóór de implementatie van CVE-programma's en -interventies en tijdens de ontwikkeling van CVE-beleid.

Om succesvol te evalueren moet bij de ontwikkeling van een CVE-beleid rekening gehouden worden met het volgende:

CVE-programma's moeten de grieven, oorzaken en risicofactoren aanpakken die tot gewelddadig extremisme leiden.⁴⁰ Praktijkmensen en beleidsmakers kunnen diverse bestaande modellen gebruiken. Zo heeft Bakker het model *Transnational*

Beleidsmakers en praktijkwerkers moeten in een veel vroeger stadium nadenken over evaluatie: vóór de implementatie van CVE-programma's en -interventies en tijdens de ontwikkeling van CVE-beleid.

Terrorism, Security and the Rule of Law (TTSRL) ontwikkeld. Dit model is een *theory of change* die rekening houdt met de grondoorzaken (politiek, economisch en cultureel), identificatieprocessen, netwerkdynamieken, relatieve deprivatie, triggergebeurtenissen en persoonlijke factoren (psychologische kenmerken en persoonlijke ervaringen).⁴¹ Ranstorp biedt een 'caleidoscopisch overzicht' van negen risicofactoren voor gewelddadig extremisme: individuele (1) en sociale factoren (2) zoals frustratie en vreemding; politieke (3) en ideologische

factoren (4) zoals onvrede met het buitenlands beleid of met inmenging met de religieuze praktijk; identiteitscrises (5), versterkt door een migratieachtergrond of posttraumatisch stresssyndroom; groepsdynamieken (7), en ronselstrategieën van *groomers* (8) en op sociale media (9).⁴² Elk CVE-programma moet altijd de verschillende risicofactoren en grondoorzaken aanpakken die samenhangen met gewelddadig extremisme.

Maak een duidelijk onderscheid tussen CVE-programma's en interventies. Een CVE-programma omvat meerdere interventies in verschillende stadia van het preventiecontinuüm (primaire, secundaire en tertiaire) en is gericht op verschillende doelgroepen. De doelgroepen omvatten risico-individuen, (gewelddadige) extremisten, jongeren, gemeenschappen en praktijkwerkers. Interventies hebben als doel gedrags- of cognitieve wijzigingen tot stand te brengen binnen de doelgroep en bestaan uit activiteiten zoals het betrekken van gemeenschappen, sensibilisering, gezinsondersteuning, counternarratieven, mentoring, ideologische en/of psychologische counseling, vorming, multi-agency ondersteuning enz.

Formuleer doelstellingen. Wat is het uiteindelijke doel van de interventie of het programma? Welk type preventie – primair, secundair of tertiair – wordt met de interventie beoogd? Wat voor subdoelstellingen worden met de interventie beoogd? Indien naar tertiaire preventie wordt gestreefd, is het doel van de interventie(s) dan herintegratie, rehabilitatie, *disengagement* of deradicalisering?

Bepaal de doelgroepen in overeenstemming met het voorgaande. Gelet op het verschil tussen primaire, secundaire en tertiaire preventie moet de doelgroep zorgvuldig worden gekozen en moeten realistische doelen worden gesteld over wat voor welke doelgroep kan worden gerealiseerd. Een educatief programma (op zichzelf) zal nooit volstaan om (gewelddadige) extremisten te deradicaliseren. Wel kan het de weerbaarheid van 'kwetsbare' risico-individuen versterken.

Formuleer een theory of change voor elk(e) CVE-(sub)programma en -interventie. Welke theorie of welke mechanismen liggen aan de basis van deze interventie en hoe kunnen die bijdragen aan het resultaat; hoe kunnen ze de grondoorzaken, grieven en risicofactoren voor gewelddadig extremisme aanpakken?

Maak gebruik van bestaande theorieën en evaluaties. Hoewel CVE-evaluaties schaars zijn, begint de literatuur over CVE-evaluatie te groeien. Er moet altijd gebruik worden gemaakt van de beschikbare kennis in wetenschappelijke tijdschriften, onderzoeksrapporten en CVE-databanken die te beschikking staan van praktijkwerkers en beleidsmakers, zoals de RAN *Collection of Best Practices*.⁴³

Formuleer slimme indicatoren op drie niveaus. Elke interventie moet worden geëvalueerd op basis van drie verschillende types indicatoren die aan het begin van de interventie worden geformuleerd. *Structurele indicatoren* hebben betrekking op essentiële voorwaarden waaraan vooraf moet worden voldaan. Een voorbeeld van een structurele indicator voor een interventie om de weerbaarheid van jongeren via educatie te versterken is training voor de opvoeders om hen capaciteit te geven om zo'n project uit te voeren. Een *procesindicator* is dat X aantal leerlingen deelneemt aan de weerbaarheidstraining. Een *resultaatindicator* is dat de weerbaarheid mogelijk met X procent is toegenomen.

Betrek onderzoekers/evalueerders vóór de implementatie. Vaak wordt de evaluatie van een CVE-programma of -interventie pas voorzien nadat het programma of de interventie afgelopen is. Dat beperkt de opties voor een grondige evaluatie sterk en maakt elke vorm van resultaatevaluatie op basis van metingen vooraf en achteraf onmogelijk.

- ▶ *Vraag externe partners om een goed uitgewerkt projectplan.* Als de interventies door externe partners worden uitgevoerd, moeten de beleidsmakers een uitgebreid projectplan eisen dat alle bovengenoemde vereisten omvat.
- ▶ *Verzamel gegevens met meerdere methoden.* We mogen ons niet verliezen in een methodologisch gevecht dat kwantitatieve methoden voorrang geeft op kwalitatieve of andersom. We moeten het beste van beide werelden met elkaar combineren.

EINDNOTEN

- 1 Deze tekst is een vertaling van Gielen, A.-J. (2017), *Evaluating countering violent extremism*, in: Colaert, L. (red.), *'Deradicalisation': Scientific insights for policy*, Brussel: Vlaams Vredesinstituut
- 2 Europese Commissie (15 januari 2014), Mededeling van de Commissie aan het Europees Parlement, de Raad, het Europees Economisch en Sociaal Comité en het Comité van de Regio's, *Radicalisering tot terrorisme en gewelddadig extremisme voorkomen:: naar een krachtiger beleidsantwoord van de EU*, Brussel: Europese Commissie.
- 3 Fink, N.C., Romaniuk, P. & Barakat, R. (september 2013), *Evaluating Countering Violent Extremism Programming: Practices and Process*, Goshen: Center on Global Counterterrorism Cooperation; Lousberg, M., van Hemert, D. & Langelaan, S. (2009), *Ingrijpen bij radicalisering. De mogelijkheden van de eerstelijnswerker*, Soesterberg: TNO Veiligheid en Defensie; Lub, V. (2013), Polarisation, radicalisation and social policy: Evaluating the theories of change, *Evidence and Policy*, 9:2, 165–183; Gielen, A.-J. & Junne, G. (2008), Evaluatie van antiradicaliseringsprojecten. Hoe meet je of radicalisering wordt tegengegaan? in: Verlet, D. & Devos, C. (ed.), *Over beleidsevaluatie: van theorie naar praktijk en terug*, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2008; Gielen, A.-J. & Grin, J. (2010), De betekenissen van evidence based handelen en de aard van evidence, in: Verlet, D. & Devos, C. (ed.), *Efficiëntie en effectiviteit van de publieke sector in de weegschaal*, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering; Horgan, J. & Braddock, K. (2010), Rehabilitating the terrorists? Challenges in assessing the effectiveness of de-radicalization programs, *Terrorism and Political Violence*, 22:2, 267–29; Dawson, L., Edwards, C. & Jeffray, C. (2014), *Learning and adapting. The use of monitoring and evaluation in countering violent extremism: A handbook for practitioners*, Londen: Royal United Services Institute for Defence and Security Studies.
- 4 Harris-Hogan, S., Barrelle, K. & Zammit, A. (2016), What is countering violent extremism? Exploring CVE policy and practice in Australia, *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 8:1, 6–24; Gielen, A.-J. (2008), *Radicalisering & Identiteit. Radicaal rechtse en moslimjongeren vergeleken*, Amsterdam: Aksant; Gielen, A.-J. (2 juni 2015), *Factsheet rol gemeenten in integrale aanpak radicalisering*, Den Haag: VNG.
- 5 Dit classificatiesysteem wordt in de gezondheidswetenschappen niet langer toegepast. Men onderscheidt nog altijd verschillende vormen van preventie, maar classificeert ze als universele preventie, selectieve preventie en indicatieve preventie.
- 6 Caplan, G. (1964), *Principles of prevention psychiatry*, Oxford: Basic Books; Pease, K. (2002), Crime reduction, in: Maguire, M., Morgan, R. & Reiner, R. (ed.), *The Oxford handbook of criminology*, Oxford: Oxford University Press, 947–79.
- 7 Ibid.; zie ook noot 4.
- 8 Deze problemen werden al behandeld in: Gielen, A.-J. (2016), *Best practices for evaluation of CVE*, Brussel: Radicalisation Awareness Network. Ze zijn gebaseerd op het werk van Gielen, A.-J., et al., Evaluatie van antiradicaliseringsprojecten; Gielen, A.-J., et al., De betekenissen van evidence based handelen en de aard van evidence; Horgan, et al., Rehabilitating the terrorists; Bovenkerk, F., van Hemert, D. & Quint, H. (2013), *Werkt het Nederlands de-radicaliseringsbeleid? Interventies voor de-radicalisering: evaluaties en ethische aspecten*, *Tijdschrift voor Veiligheid*, 12:4, 3–12; Spalek, L. & Davies, B. (2012),

- Mentoring in relation to violent extremism: A study of role, purpose, and outcome, *Studies in Conflict & Terrorism*, 35:5, 354–368; Fink, et al., *Evaluating countering violent extremism programming*; de Graaf, B. & de Graaff, B. (2010), Bringing politics back in: The introduction of the 'performative power' of counterterrorism, *Critical Studies on Terrorism*, 3:2, 261–275.
- 9 Bakker, E. (2015), EU counter-radicalization policies: A comprehensive and consistent approach? *Intelligence and National Security*, 30:2–3, 281–305.
 - 10 Deze volledige sectie is gebaseerd op mijn doctoraatsproject: Gielen, A.-J., Countering violent extremism: A realist review for assessing what works, for whom, in what circumstances and how? Online gepubliceerd op 3 mei 2017: *Terrorism and political violence*, <http://dx.doi.org/10.1080/09546553.2017.1313736>. Een gelijkaardige sectie is ook verschenen in Gielen, *Best practices for evaluation of CVE*.
 - 11 Berg, M. & Timmermans, S. (2010), *The gold standard: The challenge of evidence-based medicine and standardization in health care*, Philadelphia: Temple University Press.
 - 12 Yanow, C. (2006), Evidence-based policy, in: Bevir, M.W. (ed.), *Encyclopedia of governance*, Newbury Park, CA: Sage.
 - 13 Aldrich, D.P. (2012), Radio as the voice of god: Peace and tolerance radio programming's impact on norms, *Perspectives on Terrorism*, 6:6, 34–60.
 - 14 Gielen, Countering violent extremism.
 - 15 Feddes, A., Doosje, B. & Mann, L. (2015), Increasing self-esteem and empathy to prevent violent radicalization: A longitudinal quantitative evaluation of a resilience training focused on adolescents with a dual identity, *Journal of Applied Social Psychology*, 45:7, 400–411.
 - 16 Kundnani, A. (2009), *Spooked! How not to prevent violent extremism*, Londen: Institute of Race Relations.
 - 17 Rossi, P.H., Lipsey, M.W. & Freeman, H.E. (2004), *Evaluation: A systematic approach*, Thousand Oaks, CA: Sage, 23.
 - 18 Horgan, et al., Rehabilitating the terrorists?
 - 19 Williams, M.J. & Kleinman, S.M. (2013), A utilization-focused guide for conducting terrorism risk reduction program evaluations, *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 6:2, 102–146.
 - 20 Williams, M.J., Horgan, J.G. & Evans, W.P. (juni 2016), *Evaluation of a multi-faceted, U.S. community-based, Muslim-led CVE program*, Washington, DC: US Department of Justice.
 - 21 Ibid.
 - 22 Lub, V. (2013), Polarisation, radicalisation and social policy: Evaluating the theories of change, *Evidence and Policy*, 9:2, 165–183.
 - 23 Hirschfield, A., et al. (2012), *Process evaluation of preventing violent extremism programmes for young people*, Londen: Youth Justice Board.
 - 24 Schuurman, B. & Bakker, E. (2016), Reintegrating jihadist extremists: Evaluating a Dutch initiative, 2013–2014, *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 8:1, 66–85.
 - 25 Pawson, R. & Tilley, N. (1997), *Realistic evaluation*, Londen: Sage, 63.
 - 26 Ibid. p. 16.
 - 27 Ibid. p. 84–85.
 - 28 Ibid. p. 86.

- 29 Gielen, A.-J. (2015), Supporting families of foreign fighters: A realistic approach for measuring the effectiveness, *Journal for De-radicalization*, 2, 21–48.
- 30 Ibid.
- 31 Veldhuis, T. (2012), *Designing rehabilitation and reintegration programmes for violent extremist offenders: A realist approach*, Den Haag: ICCT.
- 32 Gielen, A.-J., Countering violent extremism.
- 33 Gielen (zie noot 8 hierboven) Gielen, A.-J. (2016), *Best practices for evaluation of CVE*, Brussel: Radicalisation Awareness Network.
- 34 Doosje, B., Loseman, A. & Bos, K. (2013), Determinants of radicalization of Islamic youth in the Netherlands: Personal uncertainty, perceived injustice, and perceived group threat, *Journal of Social Issues*, 69:3, 586–604.
- 35 Altemeyer, A. & Hunsberger, B. (2004), A revised religious fundamentalism scale: The short and sweet of it, *International Journal for the Psychology of Religion*, 14:1, 47–54.
- 36 Pressman, D.E., *Risk assessment decisions for violent political extremism* (2009), Public Safety Canada, <https://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/2009-02-rdv/index-en.aspx>, geraadpleegd op 17 februari 2016.
- 37 Resilience Research Center, The child and youth resilience measure (CYRM) (7 november 2011), <http://resourcecentre.savethechildren.se/library/child-and-youth-resilience-measure-cyrm>, geraadpleegd op 24 mei 2017.
- 38 Gielen, A. et al., Evaluatie van antiradicaliseringsprojecten.
- 39 Barrelle, K. (2015), Pro-integration: Disengagement from and life after extremism, *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 7:2, 129–142.
- 40 Bigo, D., et al. (2014), *Preventing and countering youth radicalisation in the EU*, Brussel: Europees Parlement; Bakker, EU counter-radicalization policies; Hirschfield, A., et al., *Process evaluation of preventing violent extremism programmes for young people*, Londen: Youth Justice Board. (zie noot 23 hierboven).
- 41 Bakker, EU counter-radicalization policies (zie noot 9 hierboven).
- 42 Thomas, *Responding to the threat of violent extremism*.
- 43 https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-best-practices/docs/ran_collection-approaches_and_practices_en.pdf, geraadpleegd op 24 mei 2017.

